

гальновідомої «Там під львівським замком», але респонденти переконують, що вона описує саме події, які сталися на хуторі Корчунок (можливо, йдеться про операцію, в ході якої було знайдено семеро підпільників, трьох із них – Бора (керівника Стрийського районного проводу ОУН), Беркута (референта СБ ОУН) та невідомого працівника СБ крайового проводу ОУН – убили [1, с. 311]). Таким чином, конкретні топоніми, імена, вплетені в полотно твору, сприяють тому, що пісня вважається місцевою, такою, що відображає певну локальну подію.

Отже, місцевим пісням-хронікам про підпільників притаманна певна схематичність, сталий набір мотивів, («зрадник приводить ворогів до повстанців»; «повстанці дають бій, намагаються врятуватися, викрикують націоналістичні гасла»; «енкаведисти вбивають повстанців / повстанці вчиняють самогубство»), який може розширюватися додатковими сюжетними одиницями. Поетичні новини Стрийщини характеризуються хронікальністю та тяжінням до деталізованого опису подій, є цінним матеріалом з точки зору поданого фактажу, репрезентації подій крізь призму людських почуттів. Історичні постаті, події, переходячи через народнопоетичні константи, стають традиційними фольклорними образами та сюжетами з відповідним набором типових рис.

Література

1. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії НКВС-МВС, МДБ-КДБ. 1943-1959. Книга третя: 1948. Літопис УПА. Нова серія. Київ-Торонто: Літопис УПА, 2003. Т. 6. 2003. 513 с.
2. Дем'ян Г. Двадцять п'ять повстанських пісень. Україна в минулому. Київ ; Львів, 1992. Вип. 3. С. 10—42.
3. Дем'ян Г. Повстанська Голгофа. Нариси про повстанців. Хвилі Стрия. Стрий, 1995. С. 115—143.
4. Похід до могили воїнів УПА. URL: http://www.osvitportal.lviv.ua/novyny?id=119738_pohid_do_mogyly_voiniv_upa
5. Соловій Ф. Повстанський мартиролог Стрийщини 1930—1950 років. Стрий : Щедрик, 1999. 416 с.
6. Яворів Б. Нескорені. Стрий : «Щедрик», 2005. 128 с.

УДК 821.512.133'06.09:323.1

ПРОБЛЕМИ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВЗАЄМИН У ПОВІСТІ «ТАРАС НА АРАЛІ» У. БЕКБАУЛОВА

Валентина Кравченко,

*кандидат філологічних наук, професор кафедри української літератури
Запорізького національного університету*

Осмилено проблеми міжнаціональних стосунків на прикладі взаємин Т. Шевченка з казахами, росіянами та представниками ін. народів, висвітлені в романі каракалпакського письменника У. Бекбаулова. Утверджено думку, що люди стають близькими духом, якщо бачить один в одному людину.

Ключові слова: *заслання, Т. Шевченко, деталь, символ, Арал, людина.*

It was attempt to comprehend the international relationship problems on the example of the relationship T. Shevchenko's with Kazakhs, Russians and others representatives ect. nations, which presented in the novel of Karakalpak writer of U. Bekbaulova.

It is argued that people becomes close in spirit if they see a person in each other.

Keywords: *deportation, T. Shevchenko, detail, symbol, Aral, human.*

У сучасній українській літературі написана низка історико-біографічних творів про перебування Т. Шевченка на засланні: «Тарас. Повернення» О. Денисенка, «Рідні люди» М. Лісовенка, «Не щез у полиновому степу» А. Тарасенка і С. Мастерова, «В степу безкраїм за Уралом» З. Тулуб, «Герновий світ» В. Шевчука та ін. Повість каракалпацького письменника «Тарас на Аралі» У. Бекбаулова серед них посідає окрему нішу. У. Бекбаулов, розповідаючи про Шевченка-засланця, торкається проблем взаємин народів.

Аналізували твір Л. Большаков, О. Боронь, А. Волянська, І. Дзюба, М. Малиновська, Г. Полтавський і ін.

Мета нашої статті – розкрити вміння У. Бекбаулова через особистісне показати загальнолюдське.

Повість написана кілька десятків років тому й перекладена українською мовою С. Тельнюком у 1975 р. Твір позиціонується автором як повість, але, зважаючи на його великий обсяг – 15 новел, об'єднаних темою й персонажами, вважаємо, що «Тарас на Аралі» – це роман. Авторська дефініція «повість» перш за все констатує розповідь про перебування Т. Шевченка на казахській землі, його спілкування з казахами, яких підкорювала й контролювала Російська імперія. Т. Шевченко на засланні та життя казахів – дві основні сюжетні лінії утворюють ідею, що життя українця стало частиною життя казахського народу. У. Бекбаулов художньо інтерпретував історично-документальні факти, чому слугували побутові та пейзажні замальовки, портретні деталі, символи тощо.

Заслання Т. Шевченка називають «мертвим десятиліттям», утраченим часом. Слушною є думка М. Наєнка, що «для самого Шевченка воно мертвим не було. Як Ісус після розп'яття продовжив свою святу справу на небесах, так Шевченко – у в'язничо-солдатському задзеркаллі» [5, с. 290], бо він став першим живописцем у Казахстані, першим із російських солдатів вивчив їхню мову, як професійний художник взяв участь у науковій експедиції, яка вивчала Аральське море. За У. Бекбауловим, Т. Шевченкові чи не першому українцеві пощастило потрапити в Середню Азію як науковцю, «незважаючи на бажання Миколи Першого отим засланням в Азію найбільше дозолити своєму залятому ворогові» [2, с. 275]. В одному з відомих творів А. Тарасенка та С. Мастерова «Не щез у полиновому степу», який є переосмисленням в обставинах незалежності двох держав доленосної місії українського поета в казахстанському засланні, обґрунтовано твердження, що це була місія, а не роки нищіння, викреслені з активного життя, як воно планувалося царатом [6, с. 551]. Т. Беїсов, один із перших казахстанських біографів Т. Шевченка, писав, що Т. Шевченко не тільки правдиво змалював життя народу в Казахстані – «Оренбурзькій сапратії», але й представив його на суд суспільства...» [1, с. 11].

У зав'язці твору глибоко символічний образ орла, котрий зринатиме протягом розвитку дії. Це натяк на Росію («орли з високості падають на здобич» [2, с. 7]) і її прагнення підкоряти інші народи.

Мотив дороги ліг в основу хронотопу «Тарас на Аралі», і в цьому часопросторовому континуумі відбуваються події, розкриваються характери. Т. Шевченка, як «особистого ворога царя» (йому цар власноручно заборонив писати й малювати), везуть із Петербурга в Оренбург. Важлива деталь, на якій наголосив автор: Т. Шевченко умудрився служити в армії, не принісши присяги царю. У цьому – ставлення Т. Шевченка, а значить – українців, до царя та його оточення.

Динамічності сюжету сприяють ретроспекції: у мареннях тоді ще Шевченка-учня Ширяєва зринають картини небаченої краси українського степу. Тепер же Т. Шевченко потрапив в інший світ – вилинялий, сіро-жовтий казахський степ. Дихотомія двох світів – український, рідний і казахський, чужий, близький і далекий – слугує розкриттю гнітючого настрою засланця: «...піски ... перекочувалися мов гори-хвилі у брудно-сірому, жовтуватому, рудому морі. І на всьому – якийсь зловісний сірий полиск – такий же, як і на Неві, і на петербурзьких вулицях».

цях...» [2, с. 12]. Спогади про Україну, споглядання життя казахів розкриває весь трагізм становища солдата: «... через дві години земля українська повернеться до сонця, як і ця, незрозуміла, чужа земля нещасних кайзаків, і почнеться день тяжкої праці, сліз, поту, крові. Брати, сестри, сусіди, убогі, знеможені, повільно тягтимуться вулицями села, їм світитиме досвітня зоря – чиста, промениста, і хоч яка вона буде гарна, – вони залишаються байдужі до неї, бо немилий їм, затурканим, забитим, увесь широкий світ...» [2, с. 28].

У повісті важливі картинні деталі, які набувають форм художніх символів. У пам'яті Т. Шевченка зринають образи людських рук як прозорих символів: великі батькові й тонкі мамині, почорнілі, – робочі; руки графа Орлова, смішні й страшні, «мов ... гадючки», – хижацькі; руки царя, «зроблені точно під крій його рукавичок», – дразливі. Великі Тарасові руки з тонкими пальцями – руки аристократа, через що солдати не сприйматимуть його як колишнього кріпака, говоритимуть: «У тебе на пиці написано, що ти з дворян» [2, с. 116].

Перше враження про Оренбург витвержеує Т. Шевченка: «Місто було пустельне, безлюдне, невпорядковане. – Азія, – задумливо промовив Тарас. – Тільки не ота барвіста, фантастична, що існує в казках та розповідях мандрівників, а імперська, сатрапська, чінгісханівська Азія... Якби я отут побачив палі з головами, не здивувався б. Якраз для повноти картини їх тут і не вистачає...» [2, с. 43]. А далі був Орськ, Жаман-Кала, погань-місто, необжиті степи «напівдикунів», «киргизів», як їх тоді називали в Російській імперії. Т. Шевченко ж бачив, що це народи дивної й незрозумілої для поверхових європейців культури. Та ще й якої культури! А для царя та його придворних, «киргизи чи кайзакі – то дикуни, яких треба підкорювати, грабувати й переводити й християнство... Одне слово, те ж саме, що й на Кавказі» [2, с. 93]. Т. Шевченко-солдат дивувався, що є народ на світі, є в цього народу своя пісня, своя назва, свої звичаї, своя історія, «...а ми, живучи в дев'ятнадцятому сторіччі, про цей народ нічого не знаємо!.. Десь там Арал, десь там лється кров, там твориться якась політика...» [2, с. 160]. Роздуми Т. Шевченка допомагають зрозуміти українську людинолюбну філософію: у «цьому голому степу, де панують закони адату й закони царя, мусить знайти собі куточок і людяність. Бо ми – люди» [2, с. 170]. У творі реальні історичні факти (краї не мирні, то бухарці налітають, то хівинці, то кокандці, а то й туркмени наскочать. «Там лється людська кров – не так, як на Кавказі, але лється. ... Росія хоче мирним шляхом приєднати ці краї... Але голови стинають» [2, с. 150]) переважають над домислом і вимислом.

З розгортанням сюжету лаконічні штрихи-деталі породжують асоціації в читача. У природні думки Т. Шевченка, що десь далеко є не відкриті ще землі, що там живуть невідомі народи, яких треба вивчати й пізнавати, вклинюється міркування самого царя: «І цивілізувати!» [2, с. 127]. Авторські констатації допомогли представити два світи – дві моралі. Через Шевченківське сприйняття розуміємо сутність завойовницької російської політики народів: «Їхні вузькі очі набачилися різних прихідців. Бачили солдатів, офіцерів, цивільних. Чимало їх, тих чужинців, несло горе й страждання, нові царські закони, нові податки, утиски...» [2, с. 57].

Як цих людей називати правильно, Т. Шевченко не знав. У фортеці їх називали киргизами, хоча поляк Отто Фішер і говорив, що киргизи й кайзакі – не одне й те ж: «... кайзакі себе називають не то казахами, не то казаками. Щось середнє...» [2, с. 92]. На той час Т. Шевченко не знав про давнє існування Киргиз-кайсацьких орд, але його цікавили люди, з якими звела доля на довгі роки. Для нього вони були «киргизами убогими», бо він бачив їх нужденність, як і земляків в українському селі. Шевченкові інколи здалося благом те, що він опинився в цьому краї широченних степів і просторого неба, хоча добре розумів, що «...розпростерлася над степом зловісна тінь двоголового орла» [2, с. 95].

Т. Шевченко у глухому азіатському закутку імперії, стрів людей, до яких потягся всім серцем, а вони потяглися до нього. Саримбек і його дві дружини

прийняли Т. Шевченка як поважного гостя: «По-нашому Тарази означає терези, справедливість. Ти син справедливості» [2, с. 130]. Взаємини українця Т. Шевченка і казаха Саримбека – це сприйняття один одного представниками різних народів на принципах взаємоповаги. Цей літній кайзак подобався Шевченкові й тим, що розумів його настрій. І навіть у хвилини, коли Шевченкові було тяжко на душі, Саримбек знаходив, чим його розважити. Він розповів, що військо Кокандського ханства й хівинці кілька разів на рік робили наскоки на приаральських кайказів і каракалпаків, грабували, забирали худобу, жінок, дітей, тому чоловік був вимушений переселився до Орська. Т. Шевченко, захоплений побутом казахів, збирався написати книжку, зробити малюнки до неї – щоб усі знали, який добрий і розумний народ живе тут. І він відкрив їхню самобутність світові.

Образ самотнього дерева посеред безлюдного степу, яке казахи називали святим, – достовірний факт, який у творі є символом свободи, духовної нескореності казахського народу. «Тарас упізнав у ньому звичайний собі осокір, які так часто стрічав на Україні. Та думка, що тут росте дерево, яке стрінеш і над Дніпром, дивно перекинулася на одне: і у них, у кайзаків, і у нас, українців, спільне й бажання до свободи, і прагнення її...» [2, с. 199].

За порадою Саримбека й допомогою друзів Т. Шевченка, «за вдачею ... науковця» [2, с. 150], взяли в експедицію на Аральське море. Ще тоді, в Оренбурзі, у книжках, які читав Т. Шевченко, не було свідчень про існування Аралу, хоча вже були відомості про підкорення нових земель за часів Петра Першого. Тій експедиції не поталанило: «Хівинці розгромили експедицію, Бековичу відрубали голову, а Петро Перший повірив його ворогам з російської армії – і всі відкриття Бековича й досі не відомі людству... А він же, Бекович, колись склав був для царя карту Каспійського моря – і Петру Першому за те Французька академія присвоїла звання академіка...» [2, с. 145].

У. Бекбаулов добре знав життєпис Т. Шевченка, вивчив історію Російської держави, і в уста поета вклав розмірковування про долю кайзаків – жити їм під Росією, чи об'єднатися й жити окремо: «Тарас ходив берегом, малював кущі й дерева, житла каракалпаків, а з голови не йшла думка про царів та ханів, про нещасні народи, яким судилося або загинути, або підкоритися комусь із володарів цього світу...» [2, с. 256]. Устами поета письменник констатував істини: «...одвічна нитка мудрості тягнеться, не уриваючись, крізь сторіччя. Що б там не було, вона дійде до щасливих часів...коли весь світ опанує ... знання й відкриття – і від того повище на цілу голову...» [2, с. 284]; або ще: «...не ковані чоботи залишать свої вічні сліди на цій землі, а сліди рук, сліди творчої праці людей» [2, с. 290].

З розмови військового топографа Карла Герна і Т. Шевченка стало зрозуміло, що «по маршруту топографів Яковлева ідуть хівинські аскери ... зараз тут війна. Як на Кавказі. Тільки в менших масштабах. І то – лише тому, що тут людей менше, а край удесятеро більший за Кавказ...» [2, с. 203]. Т. Шевченко думає, як уникнути війни, але й чує у відповідь від К. Герна про переконання хівинців, що все, що йде від Росії, вони вважають бідою. Олексій Макшеев, офіцер російської армії, мовби підслухав іронію Т. Шевченка про поряdkування на чужій землі Чингісхана і Миколи Першого: «Сюди б – розумних людей, та разом з киргизами підняти всі оці скарби – ох, і розквітнув би цей край... Та тільки ... не з нашими порядками тут господарювати...» [2, с. 180].

Відчуваючи повагу і співчуття до казахів, Т. Шевченко створив майже 450 творів, із яких 350 змальовують красу казахів і велич їхнього краю. Мистецтвознавець П. Білецький зазначив, що Т. Шевченко «склав вражаючий образотворчий мартиролог народів, пригноблених і знедолених російським царатом» [3, с. 129]. Т. Шевченко був противником імперської політики Росії, вважав, що ісламські народи Росії є такими ж її жертвами, як і українці. У зв'язку з цим доречно навести слова письменника і публіциста П. Краюка: «У тогочасній ев-

ропейській культурі (XIX ст.) явно домінував колоніальний дискурс і у відвертій чи прихованій формі простежувалося негативне ставлення до нецивілізованих народів. Тарас Шевченко тут виступає як виняток» [4, с. 18].

Отже, У. Бекбаулов змалював життя казахів, подав їхнє світорозумінням крізь призму долі Шевченка-українця, в'язня Російської імперії. Автор вивчив людину над жахливими побутовими та рабськими моральними умовами буття. Т. Шевченко не дозволяв відчувати місцевому населенню своєї вищості, і в казахих бачив рівних собі, «дітей Божих». Повість «Тарас на Аралі» У. Бекбаулова – це гімн справжній людині.

Література

1. Беисов Т. Т. Г. Шевченко в Казахстане. Очерк. Алма-Ата: Казахское государственное издательство художественной литературы, 1952. 71 с.
2. Бекбаулов У. Тарас на Аралі. Повість. Переклад з каракалпацької. Київ: Дніпро, 1975. 351 с.
3. Білецький П. Внесок Шевченка-художника до скарбниці... Всесвіт. 1997. № 3-4. С. 127-131.
4. Кралюк П. Тарас Шевченко та Казахстан. День. 2008. С. 18.
5. Наєнко М. Художня література України. Від міфів до модерної реальності. Київ: Прогрес, 2008. 1063 с.
6. Тарасенко А., С. Мастеров. Не щез у полиновому степу. Вибрані твори: у 2-х т. Т. 1: Повісті та оповідання. Костанай: Костанайский печатный двор, 2009. С. 475-564.

УДК 808.5:321.64

ПОНЯТТЯ «РИТОРИКА» В УМОВАХ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ

Зоряна Куньч,

*кандидат філологічних наук, доцент, завідувачка кафедри української мови
Національного університету «Львівська політехніка»*

Висвітлено негативний стереотип у ставленні до риторики як науки красномовства в умовах радянської тоталітарної системи. Проаналізовано тлумачення терміна риторика в лексикографічних працях, зроблено висновки щодо потреби подолання посттоталітарної ментальності через активне залучення молоді до вивчення історії української риторики й до практичного застосування риторичного вчення.

Ключові слова: риторика, радянський тоталітаризм, ораторське мистецтво, історія риторики.

The negative stereotype in relation to rhetoric as a science of eloquence in the conditions of the Soviet totalitarian system has been revealed. The interpretation of the term rhetoric in lexicographic works has been analyzed, the conclusions has been made with the need to overcome post-totalitarian mentality through active involvement of young people in the study of Ukrainian rhetoric history and in the practical application of rhetorical teaching.

Keywords: rhetoric, Soviet totalitarianism, public speaking, rhetoric history.

У сучасній науковій системі відроджується й поступово утверджується риторика – наука про ораторське мистецтво. Термін запозичено з давньогрецької мови: ῥητορικὴ τέχνη – мистецтво красномовства [8, с. 238]. Ця наука має на наших землях щонайменше дев'ятисотлітню історію. Найдавнішу українську пам'ятку, що містить уривок риторичної праці, знаходимо серед найстаріших збережених письмових пам'яток Київської Русі – в «Ізборникові» Святослава 1073 року [5, с. 12].